

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Hautamäki, Antti

Title: Demokratia, relativismi ja totuuden jälkeinen aika

Year: 2020

Version: Accepted version (Final draft)

Copyright: © Tulevaisuuden tutkimuksen seura, 2020

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Hautamäki, A. (2020). Demokratia, relativismi ja totuuden jälkeinen aika. *Futura*, 39(1), 18-27.

Antti Hautamäki
Fil. toht., professori emeritus, University of Jyväskylä

Demokratia, relativismi ja totuuden jälkeinen aika¹

Abstrakti: Demokratia, relativismi ja totuuden jälkeinen aika

Totuuden jälkeisenä aikana kuunnellaan enemmän mielipidejohtajia kuin asiantuntijoita. Näyttää kuin totuus ja tieto olisivat vaarassa. Totuuden jälkeinen aika vaatii filosofista analyysiä. Tässä ovat vastakkain realistit ja relativistit. Antirelativistit näkevät relativismia korostavan postmodernismin olevan jopa osasyllinen totuuden jälkeiseen aikaan. Paitsi että väite on historiallisesti virheellinen, se osoittaa puutteellista ymmärrystä pluralismista. Pluralismia ei voi selittää sillä, että monet ovat väärässä, vaan sillä, että monet ovat erimielisiä hyvillä perusteilla. Näin ajatellaan esimerkiksi näkökulmarelativismissa, joka korostaa totuuden ja tiedon riippuvuutta näkökulmista. Kun tästä lähdetään liikkeelle, niin pluralismi nähdään demokratian olennaiseksi osaksi. Ihmisten oikeuttaa omaan näkökulmaan pitää puolustaa totalitarismia vastaan. Toleranssi ei kuitenkaan tarkoita, että kaikki näkökulmat pitäisi hyväksyä. Kuten kriittinen relativismi painottaa, kaikkiin näkökulmiin tulee suhtautua kriittisesti pohtien niiden takana olevia oletuksia ja intressejä. Demokratian kannalta pluralistisen yhteiskunnan suuri haaste on löytää sekä uusia yllättäviä että yhteisiä näkökulmia. Parhaiten tämä tapahtuu avoimessa ja tasavertaisessa dialogissa.

asiasanat: demokratia, dialogi, pluralismi, realismi, relativismi, totuuden jälkeinen aika

Abstract: Democracy, relativism and the post-truth era

In post-truth era people are tuned to listen more opinion leaders than professional experts. It seems that truth and knowledge were in danger. To analyze the situation philosophers are called. Then we face to opposite approaches: realism and relativism. Realists and anti-relativists in general seem to think that relativism in the form of postmodernism is somehow “guilty” to post-truth era. This statement is historically wrong and shows serious misinterpretation of societal pluralism around us. Pluralism is not based on massive errors but on the fact that people could disagree with good reasons. This is how the viewpoint relativism takes the situation: truth and knowledge are dependent on points of view. Pluralism is integrated part of liberal democracy; people has right to their own point of view. However, in democracy we have right and even obligation to criticize all points of view: they are not all equally good for society.

keywords; democracy, dialogue, pluralism, post-truth era, realism, relativism

---

¹ Julkaistu Futura 1/2020, s. 18-27.

Johdanto

On sanottu, että elämme totuuden jälkeistä aika, jossa mielipiteet painavat enemmän kuin tutkittu tieto. Mielipidejohtajiin luotetaan enemmän kuin tieteen tai hallinnon auktoriteetteihin. Usein tästä tilanteesta syytetään sosiaalista mediaan (Facebook, Twitter jne.), mutta myös relativismia. On totta, että sosiaalinen media tekee helpoksi levittää erilaisia huhuja, valheita tai äärimielipiteitä. Kun tähän yhdistyy taipumus vahvistaa omia ennakkoluuloja, niin ei ole ihme, että saman mielisten kuplat ovat voimistuneet (ks. Sundstein, 2001; Weinberger, 2011). Syvemmältä katsoen ilmiön takana on pluralismi. Tällä en tarkoita sitä tosiasiaa, että meillä on erilaisia käsityksiä yhteisistä asioista, vaan filosofista pluralismia, jonka mukaan voimme olla hyvillä perusteilla erimielisiä tiedosta ja totuudesta. Tällöin olemme tekemisissä relativismin kanssa, kuten esitän kirjassani Näkökulmarelativismi (Hautamäki 2018). Relativismi osoittaa, että pluralismiin sisältyy demokratian kannalta merkittäviä haasteita. Pluralismi pakottaa meidät kysymään kuka on oikeassa ja millä argumenteilla taistelemme totuuden puolesta. Relativismia on pidetty yhtenä syyppänä totuuden jälkeiseen aikaan, mutta tosiasiaassa relativismi auttaa meitä ymmärtämään mistä totuuden jälkeisessä ajassa on kysymys.

Luottamus julkiseen totuuteen

Suomessa demokratia on liberaalia demokratiaa, jossa on laajat kansalaisoikeudet, mukaan lukien ilmaisunvapaus (sananvapaus). Demokratiaan liitetään usein vaatimus käydä avointa, tasavertaista ja julkista keskustelusta päätöksenteon kohteena olevista asioista (deliberatiivinen demokratia). Keskustelu ei johda mihinkään, ellei ihmisillä on käytettävissään luotettavaa tietoa. Päätöksenteon pitäisi perustua tutkittuun tietoon. Myös keskusteleva demokratia edellyttää tietoon perustuvaa rationaalista näkemysten vaihtoa.

Yhdysvaltalainen sosiologi Robert Reich (2018) väittää kirjassaan *The Common Good*, että yhteiskunta ja demokratia tarvitsevat luottamusta julkiseen totuuteen. Hän tarkoittaa julkisella totuudella faktoja siitä, mitä sellaista tapahtuu ympärillämme, joka voi vaikuttaa hyvinvointiimme, ja selkeää loogista analyysiä näiden faktojen merkityksestä ja käytännöllisistä seurauksista (Reich 2018, 156). Jos vaihdamme faktat valheeseen ja logiikan epäloogisuuteen, menetämme jaetun maailman ja kadotamme kykymme ratkaista yhteisiä ongelmia. On vaarallista normalisoida valehtelu, Reich varoittaa. Tällä hän viittaa erityisesti Donald Trumpin tapaan kieltää faktoja ja esittää vaihtoehtoisia faktoja. Luottamusta julkiseen totuuteen vähentää yleinen epäluottamus auktoriteetteihin.

Muuttuva asiantuntijuus

Asiantuntemuksen statuksen muuttuminen on eräs aikamme merkittävä ilmiö. Aikaisemmin asiantuntijuutta arvostettiin, mutta nyt on paljon epäluuloisuutta asiantuntijoita kohtaan. Asiantuntijuudella on pitkä historia aina esihistoriallisesta statusasiantuntijuudesta nykyaikaiseen verkottuneeseen asiantuntemukseen. (Jakonen 2017.) Keskiajalla asiantuntijuus liittyy keskeisesti kirkkoon ja sen virkoihin. Samaan aikaan mestari-kisälli-järjestelmällä luotiin ja ylläpidettiin ammattimaista asiantuntijuutta. Myöhemmin uudella ajalla alkaa kehittyä laaja-alainen, humanistinen yliopistoasiantuntijuus, joka osittain syrjäyttää kirkollisen asiantuntijuuden: valitus ja järki korvaavat uskon. Teolliset vallankumoukset nostavat luonnontieteellisen ja teknologien asiantuntijuuden humanistisen asiantuntijuuden rinnalle ja osin jopa yläpuolelle.

1900-luvulla syntyy moderni asiantuntijuus, jossa erottuvat tutkija-asiantuntijat ja asiantuntija-ammattit (ks. Jakonen 2017). Tutkijat tuottavat uutta tietoa, jota ammattiasiantuntijat soveltavat. Asiantuntijuus hajaantuu erikoisasiantuntijuuteen ja asiantuntijoiden työnjako syvenee. Asiantuntijuus saa myös hierarkkisia piirteitä (seniorit ja juniorit, ylilääkärit ja lääkärit jne.). Asiantuntijat järjestäytyvät ja puolustavat yksinoikeuttaan ammatin harjoittamiseen (asianajajat, tilintarkastajat, kiinteistövälittäjät, sähköasentajat jne.).

Viime vuosisadan lopulla asiantuntijuuden asema alkaa taas muuttua. Yhteiskunnalliset ongelmat ovat yhä monimutkaisempia ja vaikeampia ratkaista. Mikään yksittäinen asiantuntija tai asiantuntijuus ei pysty hallitsemaan kokonaisuuksia. Asiantuntijoiden käyttämä erikoiskieli ei mene enää perille. Asiantuntijoita syytetään puolueellisuudesta ja vakavista virhearvioinneista, tunnettuna esimerkkinä pankkikriisin ajautuminen 2008.

Merkittävin tekijä, joka on muuttanut asiantuntijuutta parina viimeisenä vuosikymmenenä, on digitalisaatio ja tietoverkot. Valtava informaation määrä (big data) ja ihmisten globaali verkottuminen, ovat avanneet aivan uusia mahdollisuuksia luoda tietoa ja tehdä innovaatioita. Verkottunut asiantuntemus eroaa monilla tavoilla perinteisestä asiantuntemuksesta. Asiantuntijat ovat tietysti aina olleet verkottuneita ja kommunikoineet keskenään esimerkiksi ammattikilloissa tai konferensseissa. Perinteiset asiantuntijat julkaisivat kirjoja ja artikkeleita, jotka oli moneen kertaan tarkistettu ja seulottu tai heidät oli valittu tiukkojen kriteerien mukaan (esim. lääkärit, opettajat ja tuomarit). Perinteiset asiantuntijat saattoivat vedota takanaan olevaan instituutioon ja sen arvovaltaan.

Verkottunut uusi asiantuntemus elää verkossa ja ”pilvessä” eli asiantuntijat ovat siellä jossakin ja me emme välttämättä tunne heitä. Kommunikoimme heidän kanssaan netin ja pilvipalvelujen välityksellä. Verkottunut asiantuntemus on rajoja rikkovaa, perusteita ja johtopäätöksiä kyseenalaistavaa, monen suuntaista, avointa ja moniäänistä. Internet yhdistää suuren määrän ihmisiä, jotka ovat hyvin erilaisia. Weinberger (2011, 59-60) korostaa myös, että internet on kumulatiivinen, koska tietomäärä kasvaa koko ajan ja erityisesti koska se linkittyy jatkuvasti. Linkittymisen eli informaatioon liittyvien uusien linkkien kautta tiedon piiri kasvaa aaltomaisesti, osin jopa eksponentiaalisesti (hyperlinkit).

On helppo kritisoida verkottuneen asiantuntemuksen ideaa. Verkoissa on mukana kaikenlaisia ihmisiä erilaisin taustoin ja motiivein. Kokemusasiantuntijat saavat verkoissa äänen ja vaikutusvaltaa (ks. Sarja 2016; Korvela & Vuorelma 2017). Sosiaalinen media on täynnä tyhjämpäiväistä jutustelua ja siellä on mukana rikollisia ja ääriryhmiä, jotka harjoittavat vihapuhetta ja levittävät valeinformaatiota. Nämä haasteet eivät ole kuitenkaan ylitsekäymättömiä. Yksi tapa on laajentaa verkossa olevien piiriä vain kutsujen perustella. Näin toimii mm. LinkedIn asiantuntijaverkosto. Toinen tapa on etsiä asioihin mahdollisimman monia linkkejä ja sitä kautta tarkistaa faktoja. Tekoäly tulee auttamaan tiedon valikointia ja validointia. Maailma on peruuttamattomasti siirtynyt tietoverkkojen ja sosiaalisen median aikakauteen. Tätä maailmaa ei ole helppo ymmärtää ja sitä on lähes mahdotonta kontrolloida. Tätä taustaa vasten tarvitsemme myös filosofista keskustelua tiedosta ja totuudesta.

Onko relativismi osasyllinen totuuden jälkeiseen aikaan?

Totuuden jälkeistä aikaa luonnehtii vetoaminen tunteisiin ja mielipiteisiin faktojen asemasta. Itse käsite ”totuuden jälkeinen aika” on problemaattinen, koska omaa etua on aina puolustettu

valehtelemalla (ks. Korvela ja Vuorelma 2017). Joka tapauksessa sosiaalinen media on tehnyt valeinformaation jakamisen tehokkaammaksi ja vaikeammin tunnistettavaksi. Siksi käsitteestä voidaan pitää kiinni.

Koska totuuden jälkeisessä ajassa on kysymys myös totuuden käsitteestä ja asemasta, asia koskee myös filosofeja. Tähän haasteeseen ovat tarttuneet akateemikko Ilkka Niiniluoto ja professori Sami Pihlström Tieteessä tapahtuu -lehdessä. Nämä tutkijat pohtivat, miten erilaiset totuuskäsitteet suhtautuvat ja vaikuttavat totuuden jälkeiseen aikaan. (Ks. Niiniluoto 2019, Pihlström 2019, Hautamäki 2019)

Niiniluodon mukaan relativismi ja postmodernismi olivat osasyllisiä totuuden jälkeisen ajan vahvistumiseen, kun taas tieteellinen realismi ja sen omaksuma totuuden korrespondenssiteoria tarjoavat parhaan tavan puolustaa totuutta. Pihlström puolestaan tuntee syyllisyyttä siitä, että pragmatistinen totuusteoria on sekin saattanut antaa aineksia totuuden jälkeiselle ajalle korostaessaan tiedon hyödyllisyyttä totuuden kriteerinä. Pihlström kysyy ”onko realismista ja totuuden vastaavuus- eli korrespondenssiteoriasta luopumisen hintana vajoaminen radikaaliin relativismiin, jossa totuusväitteet palvelevat lopulta valtaa pitävien kuten Trumpin ja O’Brienin, etua?”

Mielestäni on syytä kysyä, onko postmodernismilla loppujen lopuksi suurtakaan vaikutusta totuuden jälkeiseen aikaan, varsinkin kuin postmodernismi on epäyhtenäinen suuntaus, jonka parhaat päivät olivat 70- ja 80-luvuilla (ks. Korvela & Vuorelma 2019). Totuuden jälkeisen ajan käyttövoimana on nyky-yhteiskunnalle ominainen pluralismi, kun lähes kaikista asioista on olemassa lukuisia erilaisia tulkintoja ja auktoriteettien asema heikkenee. Tätä tilannetta jotkut käyttävät hyväkseen ja levittävät tietoisia valheita.

Vaikka postmodernille ei ole vakiintunutta tulkintaa, niin uskoakseni Weinberger on onnistunut tavoittamaan jotain postmodernille tyypillistä seuraavissa luonnehdinnoissa (Weinberger 2011, 89-90).

- Kaikki tieto ja asiantuntemus on tulkintaa; asioita katsotaan aina jostakin näkökulmasta käsin.
- Tulkinnat ovat yhteisöllisiä ja kulttuurisia; tulkinnat esitetään aina jossakin kulttuurisessa ympäristössä, kielessä ja historiassa.
- Ei ole olemassa etuoikeutettua positiota; on aina monia tapoja tulkita eikä millekään niistä voida pitää yksikäsitteisesti parhaana.
- Tulkinnat esiintyvät diskurssissa; asiat saavat merkityksensä aina jossakin kontekstissa.
- Kunkin diskurssin sisällä jotkut tulkinnat ovat etuoikeutettuja; diskursseilla on omat preferenssinsä.

Näissä teeseissä on yhtymäkohtia relativismiin, mutta niistä puuttuu kysymys totuudesta, joka on merkittävä asia näkökulmarelativismille.

Niiniluoto ja Pihlström pelkäävät postmodernin mentaalisten vaikutusten levinneen ”turmiollisesti” filosofiasta myös kulttuuritieteisiin ja yhteiskuntatieteisiin. Pidän tätä oletusta vahvasti liioiteltuna ja yhteiskuntatieteiden vähättelynä. Valistuksen ideaali alkoi murentua yhteiskuntatieteissä jo 1900-luvun alussa, erityisesti modernisaation edetessä. Antropologia, kielitiede, kulttuuritutkimus, historia jne. toivat esiin, miten erilaisia käsityksiä ihmisillä on arvoista, rationaalisuudesta, sukupuolista, tiedosta, uskonnosta, yhteiskunnasta jne. Näin siis itse yhteiskuntatiede löysi ”postmodernin” täysin ilman Derridaa, Foucaultia ja Lyotardia.

Niiniluoto-Pihlström-debatin keskeinen kysymys on, minkälainen totuuskäsite auttaisi parhaiten puolustamaan totuutta totuudenjälkeisessä nihilismissä. Tieteellistä realismia edustava Niiniluoto puolustaa totuuden vastaavuus- eli korrespondenssiteoriaa. Niiniluoto uskoo, että totuuden jälkeisen ajan ilmiöiden (Trumpin avoin valehtelu ym.) ”aiheuttama kohu osoittaa, että totuuden vastaavuusteoria on vielä voimissaan yleisessä tietoisuudessa”.

Hieman yllättäen pragmatisti Pihlström myöntää, että kamppailussa totuuden puolesta tarvitaan realistista totuusteoriaa. William James -tyyppinen totuuskäsite, jonka mukaan totuus on hyödyllisyyttä tai hyötyä, edustaa Pihlströmille vaarallista liukumista koti relativismia. Saadakseen realismin istumaan pragmatismiin Pihlström etsii sille oikeutusta vetoamalla pragmatismiin sisältyvään pluralismiin: ”tällaisen pragmaattisen pluralismin mukaan totuuden luonteesta ja merkityksestä voi olla monta erilaista kontekstisidonnaista totuutta”. Näin ”voidaan päätyä pragmaattiseen realismiin eli realismin ja totuuden korrespondenssiteorian pragmaattiseen perusteluun”. Tällainen realismin legitimaatio metatasolla ei ole kuitenkaan ongelmaton pragmatismille, kuten Pihlström itsekin myöntää. Tämän jälkeen voidaan kysyä, eroaako pragmatistinen totuusteoria loppujen lopuksi realistisesta totuusteoriasta.

Mutta onko totuuden korrespondenssiteoria sittenkään niin relevantti kuin filosofit olettavat? Totuuden korrespondenssiteorian mukaan ”totuus esittää maailmaa sellaisena kuin se oikeasti on”. Perusongelma tässä määritelmässä on juuri se, millainen maailma on oikeasti. Realisti joutuu olettamaan, että maailman olemisen tapa on absoluuttinen ja täysin ihmisistä riippumaton. Tällainen totuuskäsite on ”metafyysinen” ja ”epäkäytännöllinen”, koska se irrottaa totuuden radikaalisti siitä mitä voimme tietää.

Todellisuus voidaan jäsentää eri tavoilla ja sitä voidaan tarkastella useista näkökulmista, joten ei ole mielekästä puhua siitä, millainen maailma itsessään oikeasti on. Tämä ei tarkoita, että kieltäisimme meistä riippumattoman todellisuuden olemassaolon. Tämän oivaltaminen on vaikuttanut modernien kulttuuri- ja yhteiskuntatieteiden omaksumaan konstruktivismiin. Sellaiset yhteiskunnalliset käsitteet kuten sukupuoli, luokka, valta, pakolainen, kriisi ym. luovat erotteluja, joilla yhteiskuntaa voidaan jäsentää. Niissä totuuden korrespondenssiteoria toimii huonosti, koska yhteiskunta ei ole ihmisistä riippumaton. Sen sijaan pluralismi on relevantti lähestymistapaa.

Pluralismi ja relativismi filosofiassa

Pluralismi ja relativismi ovat alkaneet kiinnostaa filosofeja entistä enemmän (Coliva & Pedersen 2017, Baghramian 2004). Filosofiset pluralistit näkevät, että voimme olla perustellusti eri mieltä monista asioista. Relativismi hyväksyy pluralismin mutta menee pidemmälle ja väittää, että jopa ristiriitaiset käsitykset saattavat olla totta. Miten relativistinen asetus on mahdollinen?

Relativistit puolustavat ristiriitojen todellisuutta suhteuttamalla kiistakysymykset erilaisiin kulttuureihin, viitekehyksiin, paradigmoihin tai skeemoihin (Baghramian 2004; Wrenn 2015; Hautamäki 2018). Kysymykseen onko X totta, oikeutettu (justifioitu) tai arvokasta voidaan vastata vain viittaamalla johonkin tällaiseen taustaan:

X on totta (tai oikeutettu tai arvokas tms.) [viitekehyksessä V]

Silloin X voi olla epätosi jossain toisessa viitekehyksessä. Esimerkiksi:

1. Abortti on sallittu [arvoliberaalissa, individualistisessa ihmiskäsityksessä]

2. Abortti ei ole sallittu [fundamentalistisessa kristillisyydessä].

Takana oleva viitekehys on laitettu sulkeiden [...] sisään, koska viitekehystä ei yleensä mainita erimielisyyksissä. Viitekehukset ovat metatasolla kiistanlaiseen väitteeseen nähden. Aika monet ovat valmiita myöntämään tällaisen arvorelativismiin pätevyuden, mutta relativismi koskee myös tietoväitteitä ja tämä on monelle tutkijalle problemaattista. Tarkastellaan nyt tällaista epistemologista relativismia (ks. Baghramian 2004; O'Grady 2002), jossa tiedollinen ristiriita voisi olla esimerkiksi:

3. On totta, että Aurinko kiertää maata [antiikin maakeskeisessä maailmakuvasssa]
4. On totta, että Aurinko ei kierrä maata [galileisessa maailmankuvassa].

Relativismia koskeva kritiikki kohdistuu kahteen relativismin muotoon (Hautamäki 2018). Universaalinen relativismin mukaan ”kaikki on relatiivista”; tässä on esikuvana Protagoras. Äärirelativismin mukaan kaikki mielipiteet tai viitekehukset ovat yhtä hyviä – tai yhtä huonoja.

Jos kannattaa universaalista relativismia, joutuu tietysti nopeasti loogisiin vaikeuksiin. Esimerkiksi oman kannan puolustaminen muille ei onnistu, jos jokaisella on omat argumentaatioääntönsä. Tämän kritiikin toi jo esiin Sokrates Platonin dialogissa Theaitetos. Jos taas kannattaa äärirelativismia, kriittiseltä keskustelulta näyttää putoavat pohja pois. Joudutaan tilanteeseen, jossa vain todetaan, että osapuolilla on eri näkemys, mutta niitä ei voi vertailla eikä asettaa paremmuusjärjestykseen. Tällöin yhteiskunnallisia erimielisyyksiä ei voida ratkaista.

Relativismin kritiikki kohdistuu kuitenkin sellaisiin relativismin muotoihin, joita juuri kukaan merkittävistä relativisteista ei hyväksy (ks. Kusch 2019). Näkökulmarelativismi torjuu nuo problemaattiset relativismin suuntaukset. Siinä on keskeisenä käsitteenä näkökulma, joka muodostuu kolmesta komponentista: subjektista, objektista ja aspektista. Subjekti on se henkilö, ryhmä tai kulttuuri, joka omaa näkökulman, objekti on mikä tahansa asia, jota tarkastellaan, ja aspekti on objektin jokin piirre tai ominaisuus. Näkökulmassa aspekti edustaa (representoi) objektia subjektille.

Aspekti on tässä näkökulman käsitteessä keskeisessä asemassa. Sen valaisemiseksi tuon esiin muutamia esimerkkejä. Yhteiskunnan toimintaa voidaan tarkastella talouden ja oikeudenmukaisuuden näkökulmista; maahanmuuttoa voidaan tarkastella pakolaisuuden ja elintason tavoittelun kannalta; demokratiaa voidaan tarkastella edustuksellisuuden ja osallisuuden näkökulmista. Tai ihmistä voidaan tarkastella taloudellisena ja kulttuurisena toimijana. Näissä kaikissa esimerkeissä on kysymys siitä, että tarkasteltava kohde, objekti, on kompleksinen ilmiö, jossa on lukuisia erilaisia aspekteja. Näkökulmassa jokin aspekti valitaan edustamaan objektia. Koska aspekteja on lukuisia, myös näkökulmia voi olla lukuisia.

Perusväitteeni on, että tarkastelemme objekteja aina jonkin valitun aspektin kannalta. Näkökulmarelativismilla on kuusi perusteisia (ks. Hautamäki 2018).

1. Ei ole näkökulmariippumatonta tapaa tarkastella maailmaa.
2. Näkökulmat ovat subjektiivisia mutta ne voidaan objektivoida.
3. Samoja asioita voidaan tarkastella useista näkökulmista.
4. Ei ole absoluuttista, etuoikeutettua tai universaalista näkökulmaa.
5. Näkökulmia voidaan kehittää ja muuttaa.
6. Näkökulmia voidaan vertailla erilaisilla kriteereillä.

Tarkastelen teesiä 6 tarkemmin, koska siinä juuri torjutaan äärirelativismi, jonka mukaan kaikki näkökulmat olisivat yhtä hyviä. Äärirelativismin perusargumentti menee seuraavasti: koska ei ole neutraaleja kriteereitä, joilla näkökulmia tai viitekehyksiä voitaisiin asettaa paremmuusjärjestykseen, niin kaikki näkökulmat ovat yhtä hyviä. Tässä argumentissa on juuri se ongelma, että ihminen ei ole koskaan tuollaisessa neutraalissa positiossa. Ihminen arvottaa kaikkia asioita aina joillakin kriteereillä ja asettaa sen nojalla näkökulmia järjestykseen.

Hyvin usein vertailukriteerinä toimii näkökulman omaksumisen yhteiskunnalliset ja taloudelliset tavoitteet ja vaikutukset. Esimerkiksi jos jonkun näkökulmana on, että naisten paikka on kotona lapsia hoitamassa, niin tällä on kauaskantoisia vaikutuksia yhteiskuntapolitiikkaan. Miesten ja naisten tasa-arvon edistämisen kannalta tuollainen näkökulma on haitallinen. Vertailu tapahtuu siis aina jonkin valitun kriteerin mukaan, koska neutraaleja kriteereitä ei ole olemassa.

Totuus on tärkeä käsite relativismissa. Se määritellään suhteessa näkökulmaan. Jos esimerkiksi näkökulma sairaanhoitoon on hoidon taso, niin väite ”Sairaala X on korkealuokkainen” voi olla tosi tai epätosi, aina sen mukaan miten korkealuokkaista hoitoa sairaala antaa. Tämä tarkoittaa, että näkökulmarelativismissa säilyy ero totuuden ja epätotuuden välillä. Tietystikään näkökulmiin suhteutettu totuus ei ole absoluuttista. Absoluuttista totuutta puolustavaa realismia voidaan arvostella siitä, että se olettaa neutraalin position mahdollisuuden. Tässä viitataan yleensä luonnontieteisiin ja niiden löytämiin objektiivisiin lakeihin.

Luonnontieteet eivät ole kuitenkaan näkökulmista vapaita (ks. Giere 2006; van Fraassen 2008). Ne tarkastelevat ilmiöitä kiinnittäen huomionsa ilmiöiden kausaaliseen järjestykseen ja vuorovaikutukseen. Tämä näkökulma on siinä mielessä ”hyödyllinen”, että sen perusteella voidaan ennustaa luonnon ilmiöitä ja prosesseja ja rakentaa teknologiaa. Mutta tämän näkökulman ulottaminen esimerkiksi kulttuurin ja yhteiskunnan tutkimukseen johtaa huonoihin tuloksiin. Siellä on omaksuttava toisenlaisia näkökulmia, joissa painottuvat merkitykset ja kommunikaatio (vrt. Gadamer, 2004). Kuten Dreyfus ja Taylor (2015) korostavat, luonnontieteen näkökulmaa ei pidä samastaa ilmiöiden olemukseen: luonnontiede tarkastelee luontoa yhdestä näkökulmasta, mutta muitakin hyödyllisiä näkökulmia on. Erityisesti erilaiset holistiset maailmankatsomukset ovat kyseenalaistaneet normaalitieteen näkökulman.

Relativismi ja yhteiskunnallinen keskustelu

Yhteiskunnallinen keskustelu päättyy usein ristiriitoihin. X:n mukaan kapitalismi on rikki ja Y:n mukaan kapitalismi voi hyvin ja uudistuu. Tähän ristiriitaan voi suhtautua ainakin kahdella tavalla olettamalla että

1. joko X tai Y on oikeassa tai
2. X ja Y ovat molemmat oikeassa.

Realistin mukaan erimielisyydessä jonkun täytyy olla oikeassa (1). Relativisti taas hyväksyy sen, että voimme olla erimielisiä hyvillä perusteilla (2). Tietysti väitteet voivat olla epätosia myös erilaisista näkökulmista katsoen. Esimerkiksi X:n näkökulmasta väite, että kapitalismi voi hyvin ja uudistuu, on hyvin luultavasti epätosi. Joku voi myös erehtyä siitä mikä on totta omasta näkökulmasta.

Relativismin ymmärtäminen on tärkeää yhteiskunnallisen keskustelun ymmärtämisen kannalta. Relativismi ei tosiaankaan tarkoita, että kaikki käy. Korostaakseni tätä olen määritellyt kriittisen

relativismin sellaiseksi asenteeksi, joka hyväksyy kolme demokraattisen yhteiskunnan keskeistä periaatetta (ks. Hautamäki 2018, 214).

- Pluralismiperiaate merkitsee sen tunnustamista, että yhteiskunnassa on hyvin erilaisia mielipiteitä aivan keskeisistä kysymyksistä.
- Toleranssiperiaate tarkoittaa, että pitää sietää ja kuunnella erilaisia ja jopa itselle vastakkaisia näkökulmia.
- Kriittikiperiaate painottaa kaikkien näkökulmien kriittistä punnitsemista.

Demokratia lähtee siitä, että ihmisillä on erilaisia näkemyksiä yhteiskunnallisista asioista kuten maahanmuutosta, sosiaalipalveluista, verotuksesta, ympäristöpolitiikasta, turvallisuudesta ja jopa demokratiasta. Demokraattisessa yhteiskunnassa puolueet edustavat erilaisia näkemyksiä. Erimielisyyksiä ratkotaan eduskunnassa tai valtuustoissa äänestämällä ja sopimalla. Näin erimielisyyksien käsittely tapahtuu hallitusti ja oikeudenmukaisesti.

Vihapuhe, maalittaminen ja uhkailu ovat nostaneet esiin vaatimuksia rajoittaa sananvapautta. Periaatteessa hyväksytään toleranssiperiaate, mutta sitä halutaan tulkita suppeasti. Näkökulmarelativismin kannalta eri mieltä olevat voivat ollakin oikeassa omasta näkökulmastaan. Siksi tiettyjen näkökulmien kieltäminen on problemaattista ja saattaa avata ovia totalitarismiin. Toisaalta yhteiskunnassa on lakeja, jotka kieltävät esimerkiksi kiihottamisen kansanryhmää vastaan. Voimassaolevia lakeja on noudatettava. Myös kulttuuriset normit vaikuttavat siihen, minkälainen kielenkäyttö on soveliaista. Ottaen nämä reunaehdot huomioon toleranssiperiaatteen viesti on sallia kaikkien näkökulmien esiintuminen.

Kriittikiperiaate vaaditaan täydentämään toleranssiperiaatetta. Vaikka elämme pluralistisessa yhteiskunnassa, ihmisten ei tarvitse hyväksyä kaikkia mielipiteitä tai näkökulmia. Jos on sitä mieltä, että kapitalismi on rikki, niin vastakkaisen mielipiteen kritiikki on paikallaan. Parhaimmillaan kritiikki kohdistuu myös omaan näkökulmaan ja sen takana oleviin intresseihin ja kokemuksiin.

Kun yhteiskunnallisessa keskustelussa vedotaan faktoihin, niin viitataan usein tutkimuksiin mutta myös yleiseen konsensukseen. Tässä käytetään faktan käsitettä kollektiivisessa mielessä, tarkoittaen sillä uskomusta, jonka yhteisö hyväksyy omien havaintojensa, kokemustensa ja rationaalisen argumentaation perusteella. Tällaista konsensusta vastaan puhuvaa pidetään valehtelijana tai katsotaan hänen pahasti erehtyneen. Tällainen faktan käsite on yhteiskunnallisesti hyödyllinen, kunhan vain muistetaan, että jokaisen faktan takana on aina joitakin näkökulmia. Näkökulmia ei useinkaan huomata tai ne jätetään tietoisesti mainitsematta.

Totuuden asema yhteiskunnallisessa keskustelussa: kaksi ääriä näkemystä

Olemme jännitteisessä tilanteessa: totuuden jälkeisenä aikana on puolustettava totuutta ja tietoa mielipiteitä vastaan, mutta totuus ja tieto ovat relatiivisia. Tämän dilemman ratkaisemiseksi on puhuttava ”objektiivisesta” tiedosta ja totuudesta. Intuitio on tässä, että objektiivinen tieto on enemmän kuin yksilöiden subjektiiviset näkemykset. Objektiivista tietoa tarvitaan yhteiskunnassa. Kun haluamme puolustaa objektiivista tietoa, joudumme tekemään taas filosofisia valintoja. Tästä on hyvä esimerkkinä Karl Popperin ja Gianni Vattimon vastakkaiset näkemykset objektiivisen totuuden yhteiskunnallisesta arvosta (ks. Popper 2000, Vattimo 2011 ja Hautamäki 2018, 235-241). Hieman yleistäen näiden filosofien eroa voidaan kuvata seuraavasti:

1. Popperin mukaan objektiivinen totuus on saavutettavissa ja se on arvokas ja tavoiteltava asia.

2. Vattimon mukaan objektiivisen totuuden tavoittelu on hyödytöntä tai jopa haitallista

Popperin fallibilismin mukaan jokainen väite voi olla epätosi, mutta tämä ei tee totuuden tavoittelua turhaksi. Totuus, jos se saavutetaan, on täysin ihmisestä riippumatonta ja siinä mielessä objektiivista. Popper vastustaa älyllistä ja moraalista relativismia, jota hän pitää aikamme vakavimpana filosofisena sairautena. Relativismilla Popper tarkoittaa näkemystä, jonka mukaan sama väite voi olla tosi yhdestä ja epätosi toisesta näkökulmasta eikä kumpaakaan vaihtoehtoa voi hylätä. Objektiivisen totuuden kannattaja uskoo Popperin mukaan, että jokainen väite on joko tosi tai epätosi aivan riippumatta näkökulmista. Relativismi johtaa Popperin mukaan siihen, että emme pyri ratkaisemaan kumpi kahdesta keskenään ristiriitaisesta teoriasta on tosi, vaikka toisen niistä pitää olla tosi (tai todempi) objektiivisen totuusnäkemys perusteella.

Popper kritisoi voimakkaasti autoritäärisyyttä ja absolutismia. Autoritäärisyys ilmenee uskona, että itse tietää totuuden tai omistaa erehtymättömän menetelmän, jonka avulla voi saavuttaa epäilyn ulkopuolella olevaa varmaa tietoa. Fallibilismista seuraa, että meidän on myönnettävä, että voimme olla väärässä ja muut oikeassa. Tarvitsemme valmiutta ”kuunnella kriittisiä perusteluja ja oppia kokemuksesta” (Popper 2000, 569).

Seuraten oppi-isänsä Heideggerin näkemystä Vattimo esittää, että totuus on olemisen avautumista tai paljastumista, mikä on aivan eri asia kuin totuus vastaavuutena objektiivisen todellisuuden kanssa. Tästä lähtökohdasta Vattimo väittää, että objektiivinen totuus on tuhoisaa demokratialle. Tulkitsen tämän niin, että objektiivista totuutta tavoitteleva tiede esineellistää ihmisen objektiksi eikä tavoita ihmisen vapaata olemista. Vattimo (2011, 15) kirjoittaa: ”Jos Oleminen on kerralla annettu rakenne, ei mikään paljastuminen historiassa eikä mikään vapaus ole ajateltavissa.” Jos politiikka perustuu objektiiviseen totuuteen, niin se siirtää vallan kansalaisilta tämän objektiivisen totuuden haltijoille, olivatpa nämä sitten platonilaisia filosofikuninkaita, asiantuntijoita, teknokraatteja tai ideologeja. Tämä johtaa totalitarismiin, jossa yksi totuus hallitsee ja muita totuuksia ei suvaita.

Koska Vattimon mukaan objektiivista totuutta ei ole, on hyväksyttävä se pluralismi, joka syntyy, kun todellisuutta tulkitaan eri tavoin ja katsotaan eri horisonteista. Tästä seuraa, että pitää irtisanoutua kaikista yrityksistä perustaa politiikkaa johonkin tieteenalaan, olipa se sitten vaikka filosofia, sosiaalipolitiikka tai taloustiede. Vattimo tunnistaa pluralismiin liittyvät tulkintojen konfliktit, mutta epäilee, että ne eivät ratkea, vaikka tekisimme tulkintojen takana olevat intressit näkyviksi. Konfliktitilanteen ratkaisun hän näkee perustuvan kansalaisuuteen, ystävyYTEEN ja yhteisölliseen jakamiseen, mihin ei liity totuudesta puhuminen. Dialogia tarvitaan, mutta siihen ei pidä liittää objektiivisen totuuden tavoittelua; dialogi itsessään on arvokasta ja vahvistaa yhteisöllisyyttä.

Sekä Popper että Vattimo molemmat vastustavat autoritaarisuutta ja totalitarismia. Kumpikin hyväksyy kriittisen asenteen kaikkia totuuksia kohtaan (fallibilismi). Mutta siinä missä Popper näkee objektiivisen totuuden yhteiskuntakritiikin välineenä, Vattimo näkee sen demokratian vihollisena. Vattimo hyväksyy postmodernin pluralismin ja näkee juuri sen tekevän tilaa politiikalle. Popper puolestaan arvostelee ”relativismia” siitä, että se tyytyy ristiriitoihin eikä pyri ratkaisemaan niitä. Tästä seuraa Popperin mukaan, että tieto ei kumuloidu ja totuuden saavuttaminen vaarantuu.

Näkökulmarelativismin kannalta voidaan esittää kriittisiä huomautuksia sekä Popperia että Vattimoa kohtaan. Objektivistisesti Popperin ongelmana on liian yksinkertainen käsitys yhteiskunnallisten ristiriitojen ja pluralismin syistä: puuttuu kunnollinen teoria pluralismista.

Pluralismi ei ole sitä, että on joukko enemmän tai vähemmän tosia käsityksiä maailmasta. Tällöin pluralismin ”ongelma” ratkeaisi karsimalla epätotuuksia (fallibilismi). Mutta näkökulmat eivät ole vain erilaisia mielipiteitä, vaan erilaisia käsityksiä totuudesta, oikeuttamisesta ja todellisuuden luonteesta. Näitä erimielisyyksiä ei voida ratkaista vetoamalla objektiiviseen totuuteen tai mittaamalla, kuinka kaukana kukin on objektiivisesta totuudesta (ns. totuudenläheisyys). Mutta Popper on siinä oikeassa, että omia käsityksiä on syytä oikaista, kun niille löytyy vastaevienssiä.

Vattimon ongelmana ovat puutteelliset keinot esittää yhteiskuntakritiikkiä. Jos pitää pluralismia yhteiskunnan normaalitilana ja hyväksyy näkemysten yhteismitattomuuden, niin joutuu hyväksymään kaikki ajattelumallit ja kielipelit täysin riippumatta niiden ”hyödyllisyydestä”, puhumattakaan mitään niiden totuudenmukaisuudesta. Vaarana on yhteiskunnallisesti lepsu kaikkikelpaa-asenne. Vattimon vahvuutena on suvaitsevaisuus erilaisuutta kohtaan ja autoritaarisuuden torjuminen. Myös Vattimon huoli siitä, että politiikka kuihtuu, jos politiikasta tulee objektiivista totuutta, on ajankohtainen evidenssiperustaisen politiikan yleistyessä. Tällöin on vaarana, että valta siirtyy kansalaisilta objektiivisen totuuden haltijoille, asiantuntijoille.

On olemassa selvä tilaus sellaiselle epistemologiselle lähestymistavalle, jossa hyväksytään epistemologinen pluralismi ja samalla esitetään keinoja erilaisten näkökantojen kriittiselle vertailulle ja yhteensovittamiselle. Kriittinen relativismi vastaa tähän tarpeeseen yhdistäessään pluralismin, suvaitsevaisuuden ja kriittisyyden. Pluralismin kannattaminen ei tarkoita kaikkien mielipiteiden hyväksymistä. Aidossa dialogissa voidaan pyrkiä yhteisymmärrykseen ja keskinäiseen oppimiseen. Kriittinen näkökulmarelativismi on filosofinen teoria, joka auttaa meitä ymmärtämään aikamme epistemologista maisemaa paremmin kuin objektivisti Popper tai äärirelativisti Vattimo.

Näkökulmien muuttuminen dialogissa

Totuuden jälkeisen ajan ongelma ei ole kasvava pluralismi vaan dialogin katkeaminen yhteiskunnassa. Kriittinen relativismi antaa hyvät lähtökohdat dialogin rakentamiseksi. Dialogin ytimessä on sen oivaltaminen, että meillä kaikilla on oma näkökulmamme yhteisiin asioihin. Dialogilla on kaksi tavoitetta: ensinnäkin auttaa ymmärtämään kanssaihmissä ja toiseksi luoda edellytyksiä yhteisten näkemysten muodostamiselle. Yhteisiä näkemyksiä voidaan löytää luopumatta omista näkökulmista. On paljon asioita, jotka ovat hyväksyttäviä useista näkökulmista; sanomme niitä invarianteiksi näkökulmien vaihtamisen suhteen. Se että ihmisten välinen kommunikaatio onnistuu usein, osoittaa että invariantteja uskomuksia on suhteellisen paljon. Mutta on myös perustavaa laatua olevia erimielisyyksiä esimerkiksi siitä, miten yhteiskuntaa pitää kehittää. Niiden edessä ei pidä antautua, vaan jatkaa dialogia niin pitkälle, että näkökulmat alkavat lähentyä toisiaan tai vähintään ymmärrämme, mistä näkökulmasta toiset katsovat asioita.

Vaikeimpia ovat sellaiset erimielisyydet, jotka perustuvat aatteellisiin tai emotionaalisiin näkökulmiin. Silloin ihminen on niin vahvasti sitoutunut omaan näkökulmaansa, että siitä luopuminen tarkoittaisi eksistentiaalista kääntymystä. Mutta tällaista tapahtuu. Joka tapauksessa ihmiset voivat oppia toisiltaan ja muuttaa näkökulmaansa, kun saatavilla on uutta evidenssiä, uusia kokemuksia ja uusia menetelmiä (ks. Lehtonen 2014). Periaatteessa kaikki erimielisyydet voidaan ratkaista, kun ihmiset ovat avoimia uusille argumenteille ja luottavat dialogin voimaan (vrt. Habermas 1987).

Lopuksi

Totuuden jälkeinen aika haastaa filosofit keskustelemaan totuuden ja tiedon käsitteistä. Totuutta on puolustettava, mutta kysymys onkin siitä, minkälainen käsitys totuudesta eri filosofisilla suuntauksilla on. On helppo ajautua siihen, että tietysti totuuden täytyy olla objektiivista ja absoluuttista. Tämä kiistävät pluralistit ja relativistit, ja periaatteessa myös pragmatistit, vaikka tässä on nähtävissä epämääräisyyttä. Aikamme on pluralistinen siinä mielessä, että yhteiskunnassa on esillä lukuisia erilaisia näkemyksiä ja tulkintoja keskeisistä yhteiskunnallisista kysymyksistä. Filosofinen pluralismi ei tyydy toteamaan tätä tosiasiallista pluralismia, vaan argumentoi sen puolesta, että meillä voi olla hyvillä perusteilla erilaisia näkemyksiä. Ne eivät siis ole vain erehdystä, kuten realisti on taipuvainen ajattelemaan, vaan kyseessä on ns. erheetön erimielisyys (faultless disagreement, ks. Colomina 2015). Relativisti on valmis myöntämään, että keskenään ristiriitaiset väitteet voivat olla kaikki tosia, mutta tietysti eri näkökulmista.

Jos omaksuu filosofisen pluralismin, yhteiskunnallinen pluralismi saakin uuden tulkinnan. Siinä on kysymys erilaisista näkökulmista ja niiden pohjalta esitetyistä väitteistä. Silloin ei voi mennä suoraan julistamaan, että joku toinen on väärässä. On pakko selvittää, mistä näkökulmista asioita katsotaan. Tässä on kysymys kriittisen relativismin mukaisesta suhtautumisesta, jota luonnehtivat pluralismin, toleranssin ja kriittisyyden periaatteet.

On väitetty, että postmodernismi (lue relativismi) olisi osasyypää totuuden jälkeisen ajan syntymiseen. Paitsi että väitettä ei ole mitenkään vakuuttavasti perusteltu, niin se on ongelmallinen senkin takia, että relativismi ei suinkaan kiellä totuutta tai kannata kaikkien näkökulmien samanarvoisuutta. Totuus on keskeinen käsite myös relativismissa; sen sijaan absoluuttiseen totuuteen relativismi ei usko. Totuus on aina totuutta suhteessa johonkin näkökulmaan. Tämä on aivan eri asia kuin hyväksyä epätotuudet tai valehtelu.

Kriittinen relativismi suhtautuu kielteisesti absolutismiin mutta myös äärirelativismiin, joka ei tee eroa erilaisten näkökulmien välillä ja siksi hyväksyy kaiken. Absolutismi tai uskottelu että omaa absoluuttisen totuuden johtaa ääripäässään totalitarismiin, joka hyväksyy vain yhden totuuden ja yhden näkökulman ja kieltää muunlaiset mielipiteet. Absolutismi ja äärirelativismi ovat molemmat äärisunntauksia, joiden välillä tarvitaan keskitietä, jota juuri näkökulmarelativismi edustaa. Jos absolutismia ja äärirelativismia punnitsee nykyisen episteemisen maiseman kannalta, niin absolutismia voi pitää suurempana vaarana. Totalitarismi vallitsee eri asteisena liian monessa maassa ja nationalismi ja populismi ovat taas nousussa. Tässä tilanteessa pitää puolustaa pluralismia. Mutta pelkään pluralismiin ei pidä tyytyä. Tarvitsemme myös yhteisymmärrystä ja paras tapa edistää sitä on käydä dialogiin erilaisia näkökulmia edustavien ihmisten kanssa.

Lähdeviitteet

Baghramian Maria (2004): *Relativism*. Routledge, London.

Boghossian Paul (2006): *Fear of Knowledge: Against Relativism and Constructivism*. Oxford University Press, Oxford

Coliva Annalisa & Nikolai J.I.I. Pedersen (Eds.)(2017): *Epistemic Pluralism*. Palgrave Macmillan.

Colomina Juan J. (2015): Disagreement and speaker's point of view, *Language and Dialogue* 5(2), s. 224-246.

Dewey John (1999): *Pyrkimys Varmuuteen*. Tutkimus tiedon ja toiminnan suhteesta. Gaudeamus, Helsinki.

- Dreyfus Hubert & Charles Taylor (2015): *Retrieving Realism*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., London, England.
- Gadamer Hans-Georg (2004): *Hermeneutiikka, Ymmärtäminen tieteissä ja filosofiassa*. Vastapaino, Tampere.
- Giere Ronald N. (2006): *Scientific Perspectivism*. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Habermas Jürgen (1987): *Järki ja kommunikaatio. Tekstejä 1981-1985*. Valinnut ja suomentanut Jussi Kotkavirta. Gaudeamus, Helsinki.
- Hautamäki Antti (2018): *Näkökulmarelativismi, Tiedon suhteellisuuden ongelma*. SoPhi 142. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä. <https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/59782#>
- Hautamäki Antti (2019): *Totuusteoriat ja totuuden jälkeinen aika*, *Tieteessä tapahtuu* 5/2019, s. 55-56.
- Jakonen Mikko (2017): *Vastatieto, Tulevaisuuden asiantuntijuutta etsimässä*. Tulevaisuusvaliokunnan julkaisu 1/2017, Eduskunta.
- Korvela, Paul-Erik & Johanna Vuorelma (2017): *Puhun niin totta kuin osaan. Poliittika faktojen jälkeen*. Docendo. Jyväskylä.
- Korvela, Paul-Erik & Johanna Vuorelma (2020): *Poliittikan totuudet eivät ole tieteenfilosofiaa*, *Tieteessä tapahtuu* 1/2020, s. 51-55.
- Kusch Martin (2019): *Relativist Stances, Virtues and Vices. A Comment of Maria Baghramian's Paper*. Aristotelian society, Supplementary Volume 93(1), s. 271–291.
- Lehtonen Tommi (2014): *The Perspective Challenge*, *Minerva - An Open Access Journal of Philosophy* 18, s. 86-110.
- Niiniluoto Ilkka (2019): *Kuka hukkasi totuuden?*, *Tieteessä tapahtuu* 2/2019, s. 9-15.
- O'Grady Paul (2002): *Relativism*. Aucumen, Chesham.
- Pihlström Sami (2019): *Totuus, pragmatismi ja rohkeus uskoa*, *Tieteessä tapahtuu* 3/2019, s. 11-18.
- Popper Karl (2000): *Avoin yhteiskunta ja sen viholliset*. Otava, Helsinki.
- Reich Robert (2018): *The Common Good*. Alfred A. Knopf, New York.
- Sarja Tiina (2016): *Kuka Oikein Tietää. Kun mielipide haastoi tieteen*. Docendo, Jyväskylä.
- Sundstein Cass R. (2001): *Republic.com*. Princeton University Press, Princeton.
- Van Fraassen Bas (2008): *Scientific Representation: Paradoxes of Perspective*. Oxford University Press, Oxford.
- Vattimo Gianni (2011): *A Farewell to Truth*. Foreword by R.T. Valgenti. Columbia University Press, New York.
- Weinberger David (2011): *Too Big to Know*. Basic Books, New York.
- Wrenn Chase (2015): *Truth*. Polity Press, Cambridge.